

tiende eeuw teruggedeneerd wordt, vormen de archiefgegevens vanaf circa 1410 een rijke bron van informatie. Waar thans veelal in de architectuurhistorie niet meer dan verondersteld kan worden dat de bouwheer of opdrachtgever een belangrijke en waarschijnlijk zelfs bepalende vinger in de pap heeft, biedt dit proces in Leuven daarvan zelfs schriftelijk bewijs. De betrokkenheid van verschillende bouwmeesters van naam en faam bij de bouw van het stadhuis — Sulpitius van Vorst (1425-1439), Jan II Keldermans (1439-1445) en Mattheus de Layens (1446-1469) — laat onverlet dat zij zich in hun ontwerpen lieten leiden door de wensen en verwachtingen van de stadsoverheid. Al met al biedt deze bijdrage een nauwgezet inzicht in de verschillende aspecten die met een dusdanig grootschalig bouwproces in de late Middeleeuwen gepaard gaan en kan daarom als referentie gelden voor vele andere projecten in de Lage Landen.

De tweede bijdrage van Maesschalck en Viaene, 'bouwmeester Mattheus de Layens en het oude graafschap Henegouwen', gaat in op de bouwmeester van het *Voirste Huys*, Mattheus de Layens, de natuursteenhandel en het natuursteengebruik. Ofschoon van deze bouwmeester nauwelijks iets bekend is vóór 1446, proberen de auteurs zijn achtergrond na te speuren aan de hand van familierelaties, zijn vermoedelijke geboortestreek (het dorp Lallaing nabij Valenciennes) en zijn keuze voor bepaalde natuursteensoorten bij de bouw van het *Voirste Huys*. Dit leidt tot een zeer boeiende redenering, waarin aan het natuursteengebruik, naast de beschikbaarheid, de transportmogelijkheden, de duurzaamheid en de bewerkbaarheid, een nieuwe verklaring wordt toegevoegd: de relaties tussen steengroeven en adellijke geslachten. De adel had er belang bij om het gebruik van de steen uit hun groeven te bevorderen en de bouwmeesters traden, bijvoorbeeld als grafelijk of hertogelijk bouwmeester, namens hen op in deze. Tegelijk konden ook nieuwe vormen (bouwstijlen) op deze wijze verspreiding vinden, door middel van kant-en-klaar materiaal. Voor de vijftiende en zestiende eeuw is dit reeds langer bekend, zoals onder meer uit onderzoeken naar de familie Keldermans uit Mechelen blijkt. De auteurs proberen deze lijn echter door te trekken naar eerdere eeuwen. In de twaalfde eeuw blijken steenhouwers uit Picardie aangetrokken te zijn voor de eerste Brabantse steengroeve te Affligem en in de veertiende eeuw zal Jan van Osy (of Jehan d'Oisy), die tot voor kort als de grondlegger van de 'Brabantse gotiek' werd beschouwd, voornamelijk verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor de toepassing van Henegouwse steen in Brabantse kerkgebouwen. Dit noopt tot een hernieuwde oriëntatie op het steengebruik en de verspreiding van bouwvormen in de middeleeuwse architectuur van de Lage Landen.

K. Emmens

J. van der Stock, *Printing images in Antwerp. The introduction of printmaking in a city. Fifteenth century to 1585* (Studies in prints and printmaking II; Rotterdam: Sound and vision interactive, 1998, 508 biz., ISBN 90 75607 13 X).

Deze Engelse bewerking van het Leuvense proefschrift uit 1995 van Jan van der Stock vormt het tweede deel van een nieuwe reeks getiteld 'Studies in prints and printmaking'. Deze veelbelovende Engelstalige serie lijkt zich ten doel te stellen de geschiedenis van prenten onder de aandacht van een internationaal lezerspubliek te brengen. Hoewel men zich niet beperkt tot Europa, gaat de aandacht voorlopig vooral uit naar de Nederlandse prenten. De huidige grenzen tussen Nederland en België vormen daarbij gelukkig geen enkele inhoudelijke belemmering. Hetzelfde geldt overigens ook voor Jan van der Stock, afkomstig uit Antwerpen en als

docent verbonden geweest aan de Katholieke Universiteit van Leuven en als adjunct-conseruator aan de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel. Van der Stock is namelijk recentelijk aangesteld tot nieuwe directeur van het prentenkabinet van de Leidse universiteit.

Over het boek valt allereerst op te merken dat het belangrijke hulpmiddelen biedt voor het onderzoek naar de geschiedenis van de Antwerpse prentmakers. Ongeveer 60% van het boek bestaat namelijk uit voetnoten, appendices, illustraties, literatuurlijst en index. Aangezien ook de tekst nog rijkelijk is verlucht met illustraties wordt al snel duidelijk dat er veel op te zoeken, te kijken en te bladeren valt. Over al deze onderdelen kan gezegd worden dat het er allemaal zeer verzorgd uitziet, maar over deze kwaliteiten van het boek wil ik verder niet spreken. De tekst geeft namelijk alle aanleiding om daar de aandacht op te richten. De studie van Van der Stock valt te kenschetsen als sociaal-economisch onderzoek naar een kunsthistorisch onderwerp. De eerste zin van het boek stelt dit ook zeer duidelijk: 'This book deals with the production and consumption of printed images in an urban environment'. De zoals gezegd rijkelijk aanwezige prenten vormen ook niet de belangrijkste bron, want het betoog is grotendeels opgebouwd uit materiaal verzameld in de vele Antwerpse archieven die de auteur geraadpleegd heeft. Het boek past met deze opzet uitstekend binnen de groeiende aandacht voor Antwerpen als *art-market*.

Als leidraad voor deze studie diende de clustering van het onderwerp in drie subcategorieën: de betrekkingen tussen het nieuwe medium en de bestaande machtsbalans en sociale structuren, de marketingstrategie van de producenten en als derde de behoefte van de consumenten. Vier vragen, omschreven als *vantage-points*, sturen de belangstelling van de auteur bij ieder hoofdstuk. Het gaat daarbij om de manier waarop de gilden het nieuwe medium probeerden te incorporeren, de plaats van de eerste prentmakers binnen het medialandschap van de stad, de rol van de consumenten van de goedkope prenten en als vierde de strategieën van de prentmakers. In concreto hebben deze uitgangspunten geleid tot een aantal ook onafhankelijk te lezen hoofdstukken over afgeronde onderwerpen. Het eerste hoofdstuk gaat over de verhoudingen tussen het nieuwe medium en het Sint Lukasgilde en daarna volgt een hoofdstuk dat uitgaat van de concentratie van prentmakers rond de Lombardenvest. In de twee andere hoofdstukken gaat het om de vraag- en aanbodkant van de prentindustrie: de markt voor goedkope prenten en de strategie van de prentmakers.

De boeiende studie van Van der Stock biedt een aantal belangrijke nuanceringen. Zo stelt de auteur dat de moeilijke verhouding met het Sint Lukasgilde veroorzaakt werd door het feit dat het beroep van prentmakers ten dele voortkwam uit dat van de schrijvers, die van oudsher buiten de gildenstructuur stonden. Een tweede belangrijke conclusie trekt in twijfel of de prentmakers van goedkope prenten ooit de lagere sociale lagen van de bevolking als doelgroep hebben beschouwd. In het laatste hoofdstuk wordt de stelling onderbouwd dat de prentmaker een grotere rol speelde bij de totstandkoming van de prenten dan de feitelijke uitvoerder van het werk. In zijn epiloog voegt de auteur er nog aan toe dat hij eveneens geprobeerd heeft aan te tonen dat de nadruk tot nu toe veelal gelegen heeft op de kunstprenten, omdat die veel beter bewaard zijn gebleven. De veelal verloren gegane gebruiksprenten hebben echter een veel grotere rol gespeeld in de stedelijke samenleving van de zestiende eeuw. Uitgaande van deze conclusies is bij mij de vraag opgekomen of het nieuwe medium van de goedkope prenten ook niet nog verder uit de kunstzinnige wereld getrokken kan worden en zelfs te verbinden valt met de eveneens in deze tijd opkomende pamfletliteratuur. Zo zou de prentkunst in een nog bredere context bestudeerd kunnen worden. De zo aardige conclusie dat de prentmakers ten dele voortkwamen uit het vrije beroep van schrijver en daardoor dus deels buiten de gildenstructuur stonden, zou zo nog verder uitgewerkt kunnen worden.

K. Zandvliet, *Mapping for money. Maps, plans and topographic paintings and their role in Dutch overseas expansion during the 16th and 17th centuries* (Dissertatie Leiden 1998; Amsterdam: Batavian lion international, 1998, 328 biz., f85,-, ISBN 90 6707 454 3).

In 1619 kreeg de Verenigde Oost-Indische Compagnie van de Staten-Generaal een monopolie over alle kaarten die betrekking hadden op het handelsgebied van de VOC. Dit nieuwe monopolie versterkte de al nauwe relatie tussen de handelscompagnie en de kaartproductie van het betrokken gebied. De VOC ging over tot de aanstelling van een officiële kaartenmaker in Amsterdam en (iets later) de inrichting van een cartografische dienst in Batavia. De activiteiten van talloze, nu vaak geheel vergeten VOC-beambten en kaartenmakers leverden een ongekennde rijkdom aan cartografisch materiaal op, de papieren versie van het handelsimperium dat de Republiek in de zeventiende eeuw opbouwde.

Kees Zandvliet, voormalig hoofd van de cartografische afdeling van het Algemeen Rijksarchief, wijdde zijn Leidse dissertatie aan dit aspect van de VOC-geschiedenis. Maar niet alleen de cartografie van de VOC komt aan de orde, ook de buitenlandse voorbeelden en de activiteiten van de voorcompagnieën en vooral de West-Indische Compagnie worden belicht. Centraal staat — de titel van het boek vat het mooi samen — de economische waarde van de kaarten; het gaat niet om de esthetische pracht van al die kaarten, noch om hun antiquarische waarde of hun betekenis als bron voor de geschiedenis van de overzeese expansie. Zandvliet beschouwt de kaarten hier als een vorm van bedrijfskapitaal, als middel om de kosten zo laag en de winsten zo groot mogelijk te maken. Die andere aspecten worden niet vergeten, maar voorop staat dat kooplieden opdracht gaven tot het maken van kaarten omdat ze daarmee dachten sneller te kunnen varen, veiliger routes te kunnen kiezen en minder kans te lopen op verlies van schepen en goederen.

Zandvliets boek munt uit door een gedetailleerde beschrijving van alle mogelijke aspecten van de kaartproductie. De hoofdstukken zijn globaal chronologisch opgebouwd en behandelen achtereenvolgens de Portugese en Spaanse voorbeelden, de Zuid-Nederlandse kaartproductie, de verschuiving van de kaartproductie eerst naar Edam en later Amsterdam en vervolgens de opzet en uitbouw van de cartografische diensten van de VOC (in Amsterdam en Batavia) en de WIC (in Amsterdam en Recife). Bepaalde aspecten krijgen een thematische behandeling, zoals het gebruik van kaarten voor landbeheer en representatieve doeleinden. Voor een enkele regio, zoals Taiwan, wordt in extenso besproken hoe de VOC of de WIC zich dat gebied cartografisch toeëigende. Een aantal uitvoerige appendices bespreekt en presenteert tenslotte belangrijk bronnenmateriaal, zoals de geschiedenis en opzet van relevante archieven en depots, inventarissen van kaartcollecties en catalogi van instrumenten en boeken in de kantoren van de VOC.

Uit dit veelzijdige materiaal trekt Zandvliet enkele conclusies met een betekenis die soms verder strekt dan de eigenlijke geschiedenis van de cartografie. Interessant is bijvoorbeeld de rol die het Portugese en ten dele het Spaanse voorbeeld heeft gespeeld bij de opzet van een cartografische dienst bij de Nederlandse handelscompagnieën. De Oude Compagnie, de voorloper van de VOC, nam het idee van een centrale beheerder en producent van kaarten (de *cosmôgrafo-mor*) over van de Portugezen, zij het dat haar man, Plancius, niet in dienst was van de compagnie, maar zelf aandeelhouder was. Ook de VOC werkte later aanvankelijk met vaste kaartenmakers die ze niet in dienst had, tot ze in 1619 Hessel Gerritsz. als officiële kaartenmaker op de loonlijst zette (later opgevolgd door W. J. Blaeu). De compagnie was daartoe wel gedwongen, omdat Gerritsz. eenjaar eerder van de Staten-Generaal een monopolie over kaarten met betrekking tot Azië had gekregen. Door hem in dienst te nemen nam de VOC zijn